

طرح‌واره‌های تصویری آیات دال بر ثواب و عقاب در پرتو نظریه جانسون

سودابه مظفری^۱، فاطمه زارعی^{۲*}

۱- دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.

۲- دانشجوی دکتری زبان و ادبیات عربی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.

پذیرش: ۱۴۰۱/۳/۲۰

دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۱

چکیده

معناشناسی از شاخه‌های دانش زبان‌شناسی شناختی بوده که هدف اصلی آن ایجاد ارتباط میان مفاهیم انتزاعی و ذهنی از طریق الگوگیری از افعال فیزیکی انسان است. در این راستا یکی از شیوه‌های مهم، استفاده از طرح‌واره‌های تصویری است که نخستین بار توسط مارک جانسون مطرح و تبیین شد. طرح‌واره تصویری در تأثیرپذیری روابط تعاملی انسان با مفاهیم انتزاعی نقش بسزایی در فهم مخاطب ایفا می‌کند. در قرآن کریم مفاهیم انتزاعی بسیاری همچون غیب، مرگ، روح، انواع عذاب‌ها، انواع ثواب‌ها به کار رفته است؛ تطبیق نظریه طرح‌واره تصویری بر این آیات، در القای پیام آیه به مخاطب نقش مؤثری دارد. پژوهش پیش رو با روش توصیفی-تحلیلی نگاشته شده است. هدف این پژوهش بیان نقش برجسته طرح‌واره‌های تصویری به عنوان یکی از ابزارهای معناشناسی در مفاهیم انتزاعی موجود در قرآن و ملموس کردن این مفاهیم برای مخاطب است. آیات دال بر ثواب و عقاب به عنوان نمونه‌ای از مفاهیم انتزاعی در قرآن جهت بررسی تحلیلی، با محوریت طرح‌واره‌های تصویری برگزیده شده است. در داده‌های موجود از آیات ثواب و عقاب، طرح‌واره حجمی هم در آیات دال بر ثواب و هم در آیات دال بر عقاب پربسامدترین طرح‌واره بود؛ پس از آن طرح‌واره حرکتی و سپس طرح‌واره قدرتی نمونه‌هایی را به خود اختصاص داده بودند؛ این نکته بیانگر این است که طرح‌واره حجمی در ملموس کردن مفاهیم انتزاعی نقش بسزایی دارد. با بهره‌گیری از طرح‌واره‌های تصویری، بسیاری از مفاهیم انتزاعی در آیات الهی، همچون روح، وحی، غیب و... برای مخاطب ملموس و عینی می‌شود که در این صورت فهم عمیق‌تر و شفاف‌تری از قرآن حاصل می‌شود.

کلیدواژه: قرآن کریم، زبان‌شناسی شناختی، طرح‌واره‌های تصویری، آیات ثواب و عقاب، طرح‌واره حجمی.

E-mail: Fateme.zarei75@yahoo.com

* نویسنده مسئول مقاله:

طرح‌واره‌های تصویری آیات دال بر ثواب و عقاب... - سودابه مظفری و فاطمه زارعی

۱- مقدمه

۱-۱- بیان مسئلله

یکی از جدیدترین رویکردهای مورد توجه دانش‌پژوهان معاصر در تحلیل متون و مفاهیم و ارائه نزدیک‌ترین دریافت از متن «زبان‌شناسی شناختی» است. در واقع، زبان‌شناسی شناختی از مکاتب مهم زبان‌شناسی به‌شمار می‌رود که ریشه در حوزه مطالعات زبانی بر مبنای تجربه‌های زیستی دارد. پیروان زبان‌شناسی شناختی بر این باورند که تجربه‌های انسان از جهان خارج، همچون الگو در ذهن دسته‌بندی می‌شود و زبان ابزار انعکاس آن مفاهیم است. (تکبار فیروزجائی و همکاران، ۱۳۹۷: ۲۰۲) به عبارت دیگر، زبان یک ساختار نظاممند دارد که ساختار فکر را منعکس می‌کند؛ یعنی آن دسته از مفاهیم ذهنی یا انتزاعی که در ذهن موجود است به‌وسیله زبان انعکاس و معنا پیدا می‌کند. (راسخ مهند، ۱۳۹۳: ۱۲)

حوزه معناشناسی شناختی شاخه‌های بسیاری دارد که یکی از مهم‌ترین آن‌ها «طرح‌واره‌های تصویری» است که توسط مارک جانسون تبیین شد. جانسون معتقد بود حرکات بدنی انسان و ارتباط حسی آن‌ها با جهان خارج، از الگوهایی پیروی می‌کند که نامش طرح‌واره تصویری است. (قائمی‌نیا، ۱۴۰۰: ۵۶) به باور جانسون، طرح‌واره‌های تصویری ساختارهایی دارای معنای مستقیم‌اند که از راه حرکات بدن انسان و تعامل‌های ادراکی با جهان خارج، وارد ذهن می‌شوند؛ بدین روایی توان گفت طرح‌واره تصویری یک الگوی پویا برای نظم‌دهی به تجربه‌های زیستی و نیز تعاملات ادراکی و برنامه‌های حرکتی انسان است. (ر.ک: اسودی و مدیری، ۱۴۰۱: ۳۵)

باید توجه داشت که طرح‌واره‌های تصویری با صورت‌های ذهنی برابر نیستند؛ زیرا صورت ذهنی محصول فرایند شناختی آگاهانه است که جزئیات بیشتری برای ما به همراه دارد؛ یعنی وقتی ما چشمانمان را می‌بندیم و برادر یا پدر یا دوست خود را تصور می‌کنیم،

در واقع صورت ذهنی از او داریم نه طرح واره تصویری. اما در طرح واره تصویری نمی‌توان به صرف بستن چشم، چیزی را در ذهن آورد؛ زیرا برخلاف صورت ذهنی که به امور مادی و ملموس مربوط است، طرح واره تصویری مربوط به امور انتزاعی و نامحسوس است. (قائمه‌نیا، ۱۴۰۰: ۶۰) اساساً رسالت طرح واره تصویری در معنابخشی، به مفاهیم انتزاعی اختصاص دارد که به دریافت بهتر مخاطب نسبت به آن معنا می‌انجامد؛ به عبارت دیگر، زمینه و بستر طرح واره تصویری در حوزه اموری می‌گنجد که سرشت انتزاعی دارد.

در قرآن کریم مفاهیم انتزاعی بسیاری وجود دارد که انسان دریافت خاصی از آن ندارد؛ بسیاری از مفسران بر این نکته اتفاق نظر دارند که در قرآن حقایق غیبی و معنوی در قالب امور حسی و مادی بیان شده است تا انسان با تجربه‌های مادی خود بتواند درکی از آن معانی و مفاهیم داشته باشد. (حسینی و قائمی‌نیا، ۱۳۹۶: ۳۰) بدین روایت زبان‌شناسی به‌طور کلی و ابزار طرح واره تصویری به عنوان شاخه‌ای از این علم نقش بسزایی در درک این مفاهیم برای انسان دارد.

از جمله مفاهیم انتزاعی در قرآن که خداوند در قالب الفاظ بیان کرده آیات مربوط به ثواب و عقاب است که این پژوهش بر آن است تا با بهره‌گیری از نظریه طرح واره تصویری مارک جانسون، به تبیین و تحلیل آن‌ها پردازد.

۱-۲- چارچوب نظری پژوهش

قرآن کریم در بردارنده مفاهیم انتزاعی و غیرعنی بی‌شماری است؛ آیات مربوط به عذاب‌های پیشینیان، آیات دال بر غیب و آیاتی که بیانگر انواع ثواب‌ها و عقاب‌هast از جمله مفاهیم انتزاعی در قرآن به‌شمار می‌روند. در واقع خداوند این مفاهیم را در قالب الفاظی بیان کرده است تا مخاطب، فارغ از چارچوب زمانی بتواند درک مفهومی و صحیحی از آن داشته باشد.

طرح واره‌های تصویری آیات دال بر ثواب و عقاب... - سودابه مظفری و فاطمه زارعی

پژوهش پیش رو در صدد است در چارچوب روش توصیفی-تحلیلی با استخراج آیات ثواب و عقاب و دسته‌بندی آن‌ها با محوریت نظریه طرح واره تصویری جانسون، این آیات را مورد واکاوی قرار داده تا طرح واره‌های موجود در آن و نیز پربسامدترین طرح واره به کار رفته، تبیین شود.

۱- پرسش‌های پژوهش

پرسش‌هایی که این پژوهش در صدد پاسخ‌گویی به آن‌هاست عبارت‌اند از:

۱. طرح واره‌های موجود در آیات ثواب و عقاب چه تأثیری در فهم انسان از آن آیات دارد؟
۲. از میان اقسام طرح واره‌های تصویری کدامیک در آیات ثواب و عقاب قرآن کریم بسامد بیشتری دارد؟

۲- پیشنهاد پژوهش

درباره طرح واره تصویری پژوهش‌های بسیاری با محوریت قرآن کریم انجام شده است که نزدیک‌ترین آن‌ها به موضوع این پژوهش عبارت‌اند از:

۱. صاحبیان، فاطمه (۱۴۰۱) در کتاب خود با عنوان «عقوبت: تحلیل انواع صفات عذاب در قرآن کریم با رویکرد معناشناسی شناختی» تلاش کرده است تا با بهره‌گیری از نظریه پردازان معاصر در زمینه معناشناسی شناختی، مسئله عذاب یا عقاب را مورد تحلیل و تطبیق قرار دهد.
۲. اسوی و مدیری (۱۴۰۱)، در مقاله‌ای با عنوان «بررسی طرح واره‌های تصویری قرآن کریم بر اساس نظریه جانسون (مطالعه موردی سوره صافات)» به صورت تطبیقی نظریه جانسون را در سوره صافات بررسی کرده‌اند که نتایج مقاله نشان می‌دهد بیشترین بسامد، مربوط به طرح‌واره قدرتی (۵۳%) بوده است.
۳. عابدی جزینی و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی طرح واره‌های تصویری «عذاب» در قرآن کریم از منظر زبان‌شناسی شناختی» طرح واره تصویری واژه «عذاب» در

قرآن را مورد بررسی قرار داده‌اند و در گونه‌های مختلفی از طرح‌واره‌های تصویری از جمله حجمی، قدرتی، خطی، حرکتی در رابطه با واژه «عذاب» بیان شده است. نتیجه این پژوهش حاکی از آن است که خداوند با بهره‌گیری از این طرح‌واره‌ها، مفهوم انتزاعی «عذاب» را با استفاده از تعامل فیزیکی با پدیده‌های بیرونی معنا بخشیده و این مفهوم پیچیده را با پیوند هم‌نشینی واژگان در بافت زبانی-گفتاری برای مخاطب روشن کرده است.^۴ قائمی و ذوالفقاری (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «طرح‌واره‌های تصویری در حوزه سفر زندگی دنیوی و اخروی در زبان قرآن» ضمن بیان انواع طرح‌واره تصویری شامل حرکتی، حجمی و قدرتی، نتیجه گرفته‌اند بیشتر طرح‌واره‌ها از اجزای بدن انسان، تجارت فیزیکی و نسبت او با دیگر موجودات محسوس گرفته شده است.

۵. توکل‌نیا و حسومی (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی طرح‌واره‌های تصویری حرف «فی» در قرآن با تکیه بر نظریه جانسون در معناشناسی شناختی» نشان داده‌اند که مفاهیم انتزاعی از طریق طرح‌واره‌های تصویری برای مخاطب قابل درک و لمس شده‌اند. آن‌ها به این نتیجه رسیده‌اند که خداوند با بهکارگیری حرف «فی» و نظیر آن، مفاهیم انتزاعی را با مکان‌مند کردن یا جاندارپنداری در جلوی دیدگان مخاطب گذاشته است. همچنین طرح‌واره فضا و حرکتی از دیگر طرح‌واره‌هایی است که در این مقاله با شواهد قرآنی مورد بررسی واقع شده است.

۶. خسروی و همکاران (۱۳۹۳) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی طرح‌واره تصویری در معناشناسی شناختی واژگان قرآنی» تبیین می‌کنند که خداوند برای بیان آسان‌تر آیات الهی از روش‌های مختلفی بهره جسته که تصویرسازی از مهم‌ترین روش‌هاست.

۱-۵-۱- ضرورت پژوهش

بی‌شک قرآن به عنوان کلام الهی و معجزه جاودان پیامبر خاتم (ص) برای هدایت بشر نازل شده است. از آنجا که الفاظ قرآن کریم در اوج غنای ادبی کنار هم چیده شده تا جایی که در

طرح‌واره‌های تصویری آیات دال بر ثواب و عقاب... - سودابه مظفری و فاطمه زارعی

چند جا خداوند تحدي می‌کند و نیز وجود مفاهیم انتزاعی عمیق و تأثیرگذار در مسیر کمال انسان، ضروری است روشی برای تبیین این مفاهیم اتخاذ شود تا ضمن فهم صحیح و تصور درست از مفاهیم مورد نظر بتوان گام‌های عملی برای رسیدن به هدایت و کمال برداشت. آنچه در این پژوهش مورد بحث بررسی قرار می‌گیرد، بررسی طرح‌واره‌های تصویری آیات ثواب و عقاب است که می‌تواند درک انسان را نسبت به این مفاهیم انتزاعی دقیق‌تر و شفاف‌تر کند.

۶-۱- نظریه طرح‌واره تصویری

بسیاری از مفاهیمی که در قرآن کریم به کار رفته است جنبه غیرعینی و انتزاعی دارد؛ به گونه‌ای که انسان دریافت خاصی از مفهوم آن ندارد؛ برای نمونه انسان از مفهوم بزرخ، غیب، عذاب اخروی، ملائک، روح و... درک شفاف و واضحی ندارد، اما خداوند این مفاهیم را در قالب الفاظی به کار برده است که می‌توان با تصویرسازی ذهنی برداشت نزدیکی نسبت به آن داشت. در حوزه دانش معناشناسی شناختی، نظریه طرح‌واره تصویری از مهم‌ترین ابزارها برای فهم مفاهیم انتزاعی است که امروزه مورد توجه ویژه اندیشمندان و پژوهشگران، قرار گرفته است.

اصطلاح طرح‌واره تصویری برای نخستین بار در سال ۱۹۸۷ م به طور همزمان در کتاب بدن در ذهن اثر مارک جانسون و کتاب زن‌ها، آتش و خطر اثر جورج لیکاف بیان شد. طرح‌واره تصویری به تعبیر جانسون، تجربه‌های بدن‌مند درون نظام مفهومی است. این طرح‌واره‌ها از تجربه‌های حسی نشأت می‌گیرد که نتیجه تعاملات انسان با جهان خارج است. (ر.ک: اسودی و مدیری، ۱۴۰۱: ۳۷)

طرح‌واره‌های تصویری اقسام مختلفی دارند که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از:

۱-۶-۱- طرح واره حرکتی

انسان قادر به حرکت است و همچنین حرکت حیوانات و سایر اجسام را نیز مشاهده کرده است و می‌تواند حرکت آنها را در اطراف خود درک کند. این طرح واره بربایه همین درک از حرکت انسان و دیگر پدیده‌های است؛ به‌گونه‌ای که انسان با مشاهده پدیده‌های بیرونی و تجربه‌ای که به‌دست می‌آورد می‌تواند از این حرکت فیزیکی، طرحی تصویری در ذهن خود بسازد تا در نهایت درک دقیق‌تر نسبت به آن پیدا کند. (شهبازی و شیخی، ۱۴۰۰: ۳۰)

در طرح واره حرکتی یک نقطه آغاز وجود دارد که مسیر از آنجا شروع و به نقطه پایان ختم می‌شود؛ یعنی طرح واره حرکتی شامل عنصر مبدأ، مسیر و مقصد است. (سلیمانی و علی‌ناج، ۱۳۹۶: ۶۴) نکته دیگری که بایستی بدان توجه داشت این است که چون مسیر یک مسافت را نشان می‌دهد که در آن چیزی به جایی دیگر حرکت می‌کند، شامل یک نقطه شروع و یک نقطه پایان و نیز نقطه‌ای است که مبدأ را به مقصد وصل می‌کند. (روشن، ۱۳۹۲: ۵۲)

شکل ۱- طرح واره حرکتی

برای مثال در جمله «حمزه تهران را به سمت شیراز ترک کرد.» مبدأ تهران، مقصد شیراز و مسیر آن مسافتی است که حمزه باید برای رسیدن به شیراز طی کند.

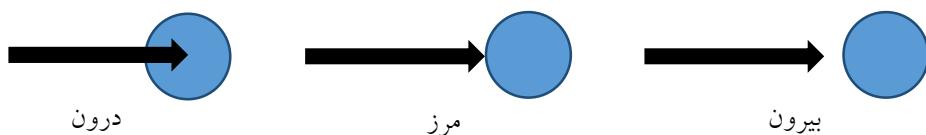
۱-۶-۲- طرح واره حجمی

تجربه حضور فیزیکی انسان در مکان‌ها گویای این طرح واره است. انسان در فضاهای بسیاری مثل اتاق، تخت، کلاس و... قرار می‌گیرد، بدن خود را نوعی ظرف دارای حجم

طرح‌واره‌های تصویری آیات دال بر ثواب و عقاب... - سودابه مظفری و فاطمه زارعی

می‌داند و تصورات و طرح‌واره‌هایی هرچند انتزاعی در ذهن خود از حجم‌های فیزیکی پدید می‌آورد. عناصر طرح‌واره حجمی عبارت است از: درون، مرز و بیرون. (محمدی و جمشیدی، ۱۳۹۹: ۷۶؛ روشن، ۱۳۹۲: ۵۳)

شکل ۲- طرح‌واره حجمی

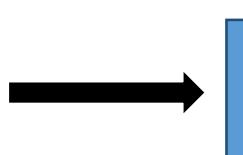
در واقع، طرح‌واره حجمی ناظر به ابعاد و ظرفیت آن مفهوم است و مخاطب با تصویری که از حجم و فضای در ذهن می‌سازد، منظور گوینده را بهتر درک می‌کند؛ برای مثال: «صحن جامع رضوی حرم امام رضا(ع) ده برابر مسجد جامع شهر ماست.»

۱-۶-۳- طرح‌واره قدرتی

انسان در مسیر حرکت گاه به مانع و سدی برخورد می‌کند که ادامه مسیر برایش با مشکلاتی همراه است. این وضعیت طرح‌واره قدرتی را می‌سازد که می‌توان با ایده‌گیری از آن در فهم مفاهیم انتزاعی استفاده کرد. این موانع چند نوع‌اند:

۱. مانع بهگونه‌ای است که نتوان از آن عبور کرد و بدین ترتیب حرکت قطع می‌شود؛ (قائمی و ذوالفقاری، ۱۳۹۵: ۱۲) مثال: «اگر بیشتر تلاش کرده بودم در آزمون استخدامی آموزش و پژوهش قبول می‌شدم.»

شکل ۳- طرح‌واره قدرتی (۱)

۲. مانع به‌گونه‌ای است که سبب تغییر مسیر می‌شود؛ گاه این تغییر مسیر به عبور از مانع منجر نمی‌شود و گاه انسان با دور زدن مانع یا عبور مستقیم، از مانع عبور می‌کند؛ (قائمه و ذوالفاری، ۱۳۹۵: ۱۲) برای مثال: «هر طوری بود در آزمون استخدامی آموزش و پژوهش قبول شدم.» یا «با هر بدینتی بود، آزمون استخدامی آموزش و پژوهش را با موفقیت پشت سر گذاشتم.»

شکل ۴- طرح‌واره قدرتی (۲)

هدف اساسی و محوری این پژوهش این است که افروزنده تبیین طرح‌واره‌های تصویری آیات ثواب و عقاب موجود در قرآن کریم به تأثیر تبیین این طرح‌واره‌ها بر دریافت نزدیک‌تر به واقع و صحیح مخاطب از آیات پردازد و همچنین در مقایسه بین انواع طرح‌واره‌های تصویری، نشان دهد کدامیک از بسامد بالاتری برخوردار است.

در این پژوهش بهدلیل نگارش زیبا و روان، فارسی‌سازی واژگان و ترجمه کامل تمام آدات عربی، حتی حروف، از ترجمه حسین انصاریان برای ترجمه آیات قرآن استفاده شده است.

۲- پردازش تحلیلی

در بررسی و استقراری انجام شده تلاش بر این بود که آیات دال بر ثواب و عقاب که طرح‌واره‌های تصویری در آن‌ها نمود بیشتری دارد مورد تحلیل و واکاوی قرار گیرد. در جدول زیر فهرست آیاتی که بر ثواب و عقاب دلالت دارد آمده است، اما در این مقاله

طرح‌واره‌های تصویری آیات دال بر ثواب و عقاب... - سودابه مظفری و فاطمه زارعی

به دلیل مجال کوتاه، آیاتی که طرح‌واره‌های تصویری در آن‌ها برجسته‌تر است مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

جدول ۱- طرح‌واره‌های تصویری در آیات ثواب و عقاب

ردیف	انواع طرح‌واره‌های تصویری	آیات ثواب	آیات عقاب
۱	طرح‌واره حرکتی	بقره/۱۵۷؛ آل عمران/۱۳۳؛ مائده/۸۵؛ رعد/۲۳؛ تکویر/۱۳؛ زمر/۷۲؛ الرحمن/۶۶، ۵۰، ۲۵	بقره/۲۶۱؛ الرحمن/۳۵، صفات/۶۸؛ ۴۴-۴۳ عنکبوت/۳۴-۳۳؛ واقعه/۹۴؛ نوح/۲۵
۲	طرح‌واره حجمی	آل عمران/۱۳۳؛ قمر/۵۴؛ مرسلات/۴۱؛ توبه/۲۰-۲۱؛ نساء/۴۰؛ واقعه/۱۵-۱۸؛ الرحمن/۶۰، ۵۰-۴۶	صفات/۱۶۳؛ هود/۱۱۹؛ انفطار/۱۴؛ غافر/۷۶؛ آل عمران/۱۹۷؛ بقره/۷؛ زخرف/۷۴؛ واقعه/۴۲، ۹۴؛ انسان/۴؛ هود/۲۰
۳	طرح‌واره قدرتی	بقره/۲۶۴؛ آل عمران/۷۷	نساء/۵۵؛ توبه/۸۱؛ سباء/۵؛ آل عمران/۱۰

۱-۲-آیات ثواب

۱-۱-۲-طرح واره حرکتی

این طرح واره برپایه حرکت انسان و مشاهده دیگر پدیده هاست. نمونه هایی از این طرح واره که در آیات ثواب آمده است:

- آیه ۱۳ سوره تکویر: **﴿وَإِذَا الْجَنَّةُ أُزْفَتُ﴾**; «آنگاه که بهشت فراپیش آید.» شاهد طرح واره حرکتی در این آیه «أُزْفَتُ» از ریشه «زلف» است. «زلف» در لغت به معنای نزدیک شدن، مقدم گشتن، نزدیک آمدن به سمت چیزی، آمده است. (ر.ک: قرشی، ۱۳۷۴، ج ۳: ۱۷۳؛ ابن فارس، ۱۹۹۹، ج ۳: ۲۱؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۹: ۱۳۸) پس معنای آیه، گویی این گونه است که بهشت همچون یک شئ متحرک است که به ما نزدیک می شود؛ بنابراین با توجه به معنایی که از طرح واره حرکتی گذشت، بهشت مبدأ متحرکی است که به سمت انسان می آید.

شکل ۵- طرح واره حرکتی در آیه ۱۳ سوره تکویر

- آیه ۷۳ سوره زمر: **﴿وَسِيقَ الَّذِينَ اتَّقَوا رَبَّهُمْ إِلَى الْجَنَّةِ زُمَّاً حَتَّىٰ إِذَا جَاءُوهَا وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا...﴾**؛ «و کسانی که پرهیزگاری پروردگارشان را پیشه کردند. گروه گروه به بهشت برد همی شوند، چون به آن رسند در حالی که درهایش از پیش گشوده شده است...». در این آیه واژه «إِلَى» و نیز فعل «جَاءُوهَا» نماد طرح واره حرکتی به شمار می روند. «إِلَى» به مسیر اشاره دارد و جنت مقصد این مسیر است؛ البته از مبدأ سخنی به میان نیامده است؛ در این بخش از آیه،

طرح واره‌های تصویری آیات دال بر ثواب و عقاب... - سودابه مظفری و فاطمه زارعی

عناصر طرح واره حرکتی وجود دارد که بیان می‌کند متقین از مبدایی - که در این آیه مشخص نیست - به سوی مقصد بهشت بردگی شوند.

شکل ۶- طرح واره حرکتی در آیه ۷۳ سوره زمر

- آیه ۲۵ سوره بقره: «وَبَشِّرُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَاحَتْ تَجْرِي مِنْ تَعْجِيَةِ الْأَنْهَارِ...»؛ (و کسانی را که ایمان آورده‌اند و کارهای شایسته انجام داده‌اند، مژده ده که بهشت‌هایی ویژه آنان است که از زیر [درختان] آن نهرها جاری است...). خداوند در این آیه برای کسانی که عمل صالح انجام می‌دهند پاداشی مقرر کرده که در باغ‌هایی قرار دارند که یکی از ویژگی‌های آن جریان داشتن نهرها از زیر درختان است. در واقع فعل «تَجْرِي» نماد طرح واره حرکتی است؛ جریان داشتن کاملاً با حرکت همراه است؛ هرچند اینجا مقصد ذکر نشده اما تصویری که از واژه «جریان» در ذهن می‌آید این‌گونه است که نهرها از مبدایی به سوی مقصد در حرکت و جریانند و صالحان در این بهشت ساکن خواهند بود.

شکل ۷- طرح واره حرکتی در آیه ۲۵ سوره بقره

- آیه ۵۰ سوره الرحمن: **﴿فِيهِمَا عَيْنَانِ تَجْرِيَانِ﴾**; «در آن دو بهشت دو چشم‌های است که همواره جاری است.» **﴿تَجْرِيَانِ﴾** از ریشه «جري» است؛ «جري» در لغت به معنای عبور کردن و به تعبیر راغب اصل آن سرعت و حرکت آب است. (راغب اصفهانی، ۱۳۸۸، ج: ۱؛ ۳۹۴؛ فرشی، ۱۳۷۴، ج: ۲؛ ۳۰)

شاهد مثال در این آیه **«تَجْرِيَانِ»** است که بر حرکت داشتن چشم‌های بهشتی دلالت می‌کند و مخاطب یک حرکت از مبدأ با طی مسافت به سوی مقصدی را در نظر می‌آورد؛ هرچند مبدأ و مقصد در این آیه مشخص نیست، اما طرح‌واره تصویری آن گویای حرکت و طی مسافت است.

شکل-۸- طرح‌واره حرکتی در آیه ۵۰ سوره الرحمن

- آیه ۶۶ سوره الرحمن: **﴿فِيهِمَا عَيْنَانِ نَضَّاخَتَانِ﴾**; «در آن دو بهشت دو چشم همواره جوشان و در حال فوران است.» واژه‌ای که در این آیه حرکتی بودن این طرح‌واره را نشان می‌دهد، **«نَضَّاخَتَانِ»** است؛ نضخ یعنی فوران؛ «نضخ الماء نضخاً» اشتد فورانه من ينبوغه، «نضاختان»: دو چشم جوشان و فوران کننده؛ این لفظ تنها یک بار در قرآن کریم آمده است. (ابن‌منظور، ۱۴۱۴، ج: ۳؛ ۶۲؛ فرشی، ۱۳۷۴، ج: ۷؛ ۷۶؛ زبیدی، ۱۴۱۴، ج: ۴؛ ۳۲) فوران حرکتی از پایین به بالاست در این آیه دو چشم بهشتی به سمت بالا در حال فوران هستند؛ البته شاید بتوان این آیه را شاهد مثال برای طرح‌واره حجمی نیز دانست؛ به این بیان که فوران و جوشش داشتن این دو چشم به پر حجم بودن و زیاد بودن آب چشم

طرح‌واره‌های تصویری آیات دال بر ثواب و عقاب... - سودابه مظفری و فاطمه زارعی

دلالت می‌کند؛ در هر حال، حرکت در آن ثابت است که ذهن انسان با درک حرکتی که چشمۀ در حال فوران دارد تصویر دقیق‌تری از مفهوم آیه در ذهن می‌سازد.

شکل ۹ - طرح‌واره حرکتی در آیه ۶۶ سوره الرحمن

چشمۀ‌های جوشان

۲-۱-۲ - طرح‌واره حجمی

طرح‌واره حجمی با قدرت تخیل کمک می‌کند مفاهیم انتزاعی قابلیت جسمانی پیدا کنند؛ چنان‌که گفته شد در طرح‌واره حجمی انسان خود را نوعی ظرف می‌پنداشد که مفاهیم انتزاعی را در ذهن خود پدید می‌آورد. در قرآن نیز آیاتی وجود دارد که به مفاهیم انتزاعی امکان ظرفیت داده و در قالب ظرف یا مظروف بیان شده است. (بهروزی و فرع شیرازی، ۱۳۹۹: ۳۳) مهم‌ترین نمونه‌های طرح‌واره حجمی ثواب در قرآن در زیر آمده است.

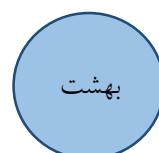
- آیه ۱۳۳ سوره آل عمران: «وَسَارِعُوا إِلَى مَغْفِرَةٍ مِّنْ رَّبِّكُمْ وَجَنَّةٌ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ أَعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ»؛ (و بهسوی آمرزشی از پروردگارستان و بهشتی که پهناش [به وسعت] آسمان‌ها و زمین است و برای پرهیزکاران آماده شده است، بشتابید). آنچه در این آیه ما را به طرح‌واره حجمی رهنمون می‌کند عبارت «وَجَنَّةٌ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ» است. تعبیر «عرض» برای جنت در کتب لغت به معنای وسعت آمده است. (ر.ک: طریحی، ۱۳۷۵، ج ۴: ۲۱۲؛ فیومی، ۱۴۱۴، ج ۲: ۴۰۲)

علامه طباطبائی ذیل این آیه چنین آورده است:

«منظور از عرض بهشت، چیزی در مقابل طول آن نیست، بلکه منظور وسعت آن است، و این خود استعمالی است شایع، و کأنه تعییر به عرض، کنایه است از اینکه وسعت آن به نهایت درجه است، و یا به قدری است که وهم و خیال بشری نمی‌تواند آن را بسنجد و برایش حدی تصور کند.» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۴: ۲۷)

با توجه به نکات فوق، تعییر «عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ» نشان‌دهنده وسعت و پهناهی بهشتی است که برای متقین آماده شده است؛ در واقع، اشاره به حجم وسیع بهشت دارد که خداوند با این تعییر بیان کرده است؛ بنابراین، این آیه به عنوان یکی از مصاديق برای طرح‌واره تصویری حجمی به انسان کمک می‌کند تا بتواند تصویر فیزیکی در ذهن درست کند تا معنای آیه بهتر درک شود و با توجه به عناصر طرح‌واره حجمی به فضای درون اشاره دارد.

شكل ۱۰- طرح‌واره حجمی در آیه ۱۳۳ سوره آل عمران

- آیات ۱۵ تا ۱۸ سوره واقعه: **(عَلَى سُرُرِ مَوْضُونَةٍ مُّتَكَبِّنَ عَلَيْهَا مُتَكَبِّلِينَ يَطُوفُ عَلَيْهِمْ وِلَدَانُ مُخْلَدُونَ بِأَكْوَابٍ وَأَبَارِيقَ وَكَأْسِ مِنْ مَعِينٍ)**: «بر تخت‌هایی زربافت، در حالی که روبروی یکدیگر بر آنها تکیه دارند. نوجوانانی همیشه نوجوان همواره [برای خدمت] پیرامونشان می‌گردند، با قدح‌ها و کوزه‌ها و جام‌هایی از باده ناب و پاک.» این آیات وصف پاداشی بهشتی گروه «سابقون» از انسان‌هast است که خداوند آنها را مقربون هم معرفی کرده است. شاهد مثال در این آیه «مُتَكَبِّنَ عَلَيْهَا»، «بِأَكْوَابٍ»، «أَبَارِيقَ»، «كَأْسِ مِنْ مَعِينٍ» است.

طرح واره‌های تصویری آیات دال بر ثواب و عقاب... - سودابه مظفری و فاطمه زارعی

علامه طباطبائی درباره «مُتَكَبِّرُونَ عَلَيْهَا» چنین فرموده است:

«این دو [متکبین و متقابلين]، دو حال برای ضمیری است که به مقربین بر می-گردد و مرجع ضمیر «علیها» کلمه «سر» است و معناش این است که: مقربین بر تخت‌های بافتحه‌ای قرار دارند، در حالی که بر آنها تکیه کرده‌اند و روبروی هم نشسته‌اند.» (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱۹: ۲۰۹)

در تفسیر التبیان نیز آمده است:

«معناه مستندین متحاذین کل واحد بایاء الآخر، وذلك أعظم في باب السرور. والتقابل والتحاذى والتواجھ واحد. والمعنى إن بعضهم ينظر إلى بعض وينظر إلى وجه بعض لا ينظر في فقاھ، من حسن عشرته وتهذيب أخلاق.» (شيخ طوسی، ۱۴۱۳، ج ۹: ۴۹۱)

يعنى دو نفر از يكى در مقابل ديگرى حمایت مى‌کنند و اين در امر لذت ييشتر است. همگرایی، همسویی و تقابل يكى است. مقصود اين است که بعضی از آنها از روی خوشرفتاری و حسن خلق به يكديگر مى‌نگرند و بدون آنکه به پشت خود نگاه کنند به چهره يكديگر مى‌نگرند.

در اين آيه تخت به مثابه ظرف است و مقربین نشسته بر تخت، مظروف آن است که اشاره به حجمی بودن طرح واره دارد؛ پس مقربین در فضایی یا مکانی روبروی هم نشسته‌اند و از نعمات الهی بهره‌مندند. أکواب جمع کوب و در لغت به معنای کاسه یا ظرفی است که بدون دستگیره باشد. (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱: ۷۲۹؛ راغب اصفهانی، ۱۳۸۸، ج ۴: ۸۹) اباريق جمع ابريق است و به ظرفی می‌گويند که برخلاف اکواب هم لوله دارد و هم دسته؛ در فارسي به آن ظرف سفالين با گوشه و دسته و لوله که بدان طهارت کنند یا همان آفتابه یا ظرف سفالين برای شراب گفته می‌شود. (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۰: ۱۸؛

طريحي، ۱۳۷۵، ج ۵: ۱۳۷) کأس همان کاسه در فارسي است که درون آن نوشيدنی می‌ريزند. (راغب اصفهاني، ۱۳۸۸، ج ۴: ۹۳)

همه اين واژگان بيانگر ظرف و مظروف است که ابعاد و حجمي بودن را می‌رساند.

- آيه ۲۱ سوره تو به: **﴿يُسْتَرْهُمْ رَبُّهُمْ بِرَحْمَةٍ مِّنْهُ وَرَضْوَانٍ وَجَنَّاتٍ لَّهُمْ فِيهَا تَعِيمٌ مُّقِيمٌ﴾**؛ «پورده‌گارشان آنان را نزد خود به رحمت و خشنودی و بهشت‌هایی که برای آنان در آنها نعمت‌های پایدار است، مژده می‌دهد.»

خداؤند در اين آيه فرموده مؤمنين و مهاجرين در بهشتی که نعمت‌های پایدار وجود دارد جا دارند؛ در واقع حرف «فيها» نشان می‌دهد آن نعمت‌ها در يك مكانی موسوم به بهشت است که مؤمنين در آن مكان وارد خواهند شد؛ يعني با توجه به حرف جر «في» که بر طرفيت دلالت دارد می‌توان گفت برای بهشت حجم در نظر گرفته شده است. با در نظر گرفتن عناصر طرح واره حجمي، اين آيه به فضاي درون اشاره دارد؛ بهشتی که درون آن نعمت‌های پایدار است.

- آيه ۵۴ سوره قمر: **﴿إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَنَهَرٍ﴾**؛ «يقيناً پرهيزکاران در بهشت‌ها و [کنار] نهرها هستند.»

حرف جر «في» اشاره به مكان و حجمي بودن فضا دارد؛ يعني متقيين در جايگاهي قرار دارند که کنار نهرهای آب و باغ هاست. علامه طباطبائي آيه را اين‌گونه معنا کرده است: «پرهيزکاران در بهشت‌هایي عظيم الشأن و وصفناپذير و نهری اين چنین قرار دارند.» (طباطبائي، ۱۳۷۴، ج ۱۹: ۱۴۵) مرحوم طبرسى اين‌گونه معنا کرده است: «پرهيزگاران در بستان‌ها و نهرهای بهشت از آب و شراب و عسل متنعم‌اند.» (طبرسى، ۱۳۹۰، ج ۲۴: ۵۲) پس معنای آيه ناظر به جايگاه و مكان داشتن متقيين است. اين طرح واره حجمي نيز به فضاي درون اشاره دارد.

طرح واره‌های تصویری آیات دال بر ثواب و عقاب... - سودابه مظفری و فاطمه زارعی

۱-۳- طرح واره قدرتی

طرح واره تصویری قدرتی ناظر به وجود موانعی است که انسان برای رسیدن به هدف به نیروی قوی جهت رفع موانع نیاز دارد یا با دور زدن یا عبور مستقیم از آن؛ در قرآن کریم نیز خداوند بعضی مفاهیم انتزاعی را برای درک انسان به همین گونه مطرح کرده است.

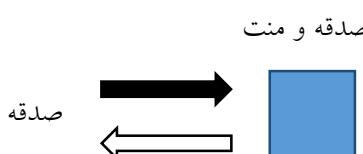
- آیه ۲۶۴ سوره بقره: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُبْطِلُوا صَدَاقَاتُكُمْ بِالْمَنِ وَالْأُذْنِي يَتَقْرِئُ مَالَةُ رِتَاءِ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ...﴾؛ «ای اهل ایمان! صدقه‌هایتان را با منت و آزار باطل نکنید، مانند کسی که مالش را به ریا به مردم اتفاق می‌کند و به خدا و روز قیامت ایمان ندارد...»

علامه طباطبائی این آیه را این‌گونه تفسیر کرده است:

«این آیه شریفه دلالت دارد بر اینکه آزار و منت بعد از صدقه اجر آن را حبط کرده و از بین می‌برد، و بعضی با این آیه استدلال کرده‌اند بر اینکه هر معصیت و یا حداقل هر گناه کبیره باعث از بین رفتن و بی اجر شدن اطاعت‌های قبل از آن معصیت می‌شود، و لیکن ما چنین دلالتی در آیه نمی‌بینیم، و دلالت آیه تنها در بی اجر شدن صدقه به وسیله خصوص منت و اذیت است.» (طباطبائی، ۵۹۷: ۲، ۱۳۷۴)

با توجه به عناصر طرح واره قدرتی باید گفت منت گذاشتن و آزار رساندن سبب باطل شدن صدقه می‌شود؛ یعنی در انجام کار خیر صدقه دادن، اگر منت باشد اجر آن صدقه از بین می‌رود؛ به بیان دیگر، منت و آزار مانع برای حبط و باطل شدن صدقه است.

شکل ۱۱- طرح واره قدرتی در آیه ۲۶۴ سوره بقره

- آیه ۷۷ سوره آل عمران: «إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَأَيْمَانِهِمْ ثَمَنًا قَلِيلًا أُولَئِكَ لَا خَلَقَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ وَلَا يَكُلُّهُمُ اللَّهُ وَلَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا يُرَدِّهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ»؛ «قطعاً کسانی که پیمان خدا و سوگند هایشان را [برای رسیدن به مقاصد دنیایی] به بهای اندکی می فروشنده، برای آنان در آخرت بهره ای نیست؛ و خدا با آنان سخن نمی گوید، و در قیامت به آنان نظر [لطف و رحمت] نمی نماید، و [از گناه و آلودگی] پاکشان نمی کند؛ و برای آنان عذاب در دنیا کی خواهد بود.» با توجه به عناصر طرح واره قدرتی درباره این آیه باید گفت که فروختن پیمان خدا و سوگند مانع رسیدن به بها و پاداش آخرتی است؛ یعنی مقاصد دنیوی و مادی نگرانه، بدون توجه به معنویات و آخرت، مانع از رسیدن به پاداش اخروی است. اگر کسی پاداش اخروی را می خواهد نباید از مقاصد دنیوی برای خود مانع بسازد؛ زیرا نمی توان از این مانع عبور کرد؛ با توجه به انتهای آیه، خدا نظر لطف و محبت را از چنین افرادی دور می کند.

شكل ۱۲- طرح واره قدرتی در آیه ۷۷ سوره آل عمران

۲-۲- آیات عقاب

۱-۲- طرح واره حرکتی

نمونه های از این طرح واره که در آیات عقاب قرآن کریم آمده است مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد:

طرح‌واره‌های تصویری آیات دال بر ثواب و عقاب... - سودابه مظفری و فاطمه زارعی

- آیه ۲۲۱ سوره بقره: «...أُولَئِكَ يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ وَاللَّهُ يَنْهَا إِلَى الْجَنَّةِ...»؛ «اینان [که] مشرکند، نه تنها مردم، بلکه بی‌رحمانه زن و فرزند خود را] به‌سوی آتش می‌خوانند؛ خدا به توفیق خود به سوی بهشت و آمرزش دعوت می‌کند...»

این آیه درباره عدم ازدواج با زنان مشرک است و خدا می‌فرماید با آن‌ها ازدواج نکید تا ایمان بیاورند و اینکه کنیز با ایمان از زن مشرک بهتر است. در ادامه می‌فرماید مشرکان شما را به «نار» و خداوند به «جنت» دعوت می‌کند. (بحرانی، ۱۳۸۸، ج ۲: ۶۸۸)

حرف جر «إِلَى» و واژه «نار» از عناصر طرح‌واره حرکتی بهشمار می‌آید. در این آیه «نار» مجاز از جهنم است و «إِلَى» به مسیر رسیدن به بهشت و جهنم اشاره می‌کند؛ یعنی بهشت و جهنم مقصدند و زنان و مردان مشرک به مسیر رسیدن به جهنم دعوت می‌کنند؛ پس مقصد جهنم و بهشت و مبدأ دنیاست؛ البته به صراحت به مبدأ اشاره نشده است، اما تلویحاً می‌توان گفت مبدأ دنیاست.

شکل ۱۳- طرح‌واره حرکتی در آیه ۲۲۱ سوره بقره

- آیه ۳۵ سوره الرحمن: «يُؤْسَلُ عَلَيْكُمَا شَوَاظٌ مِّنْ نَارٍ وَنُحَاسٌ فَلَا تَتَّصِرَّانِ»؛ «بر شما شعله‌هایی از آتش بی‌دود و دود آتش آلود فرستاده خواهد شد، در نتیجه نمی‌توانید یکدیگر را [برای دفع عذاب] یاری دهید!»

خداوند در این آیه فرموده که آتش و دودهای متراکم به‌سمت جن و انس فرستاده می‌شود؛ گویی جن و انس ثابت‌اند و آتش به‌سوی آن‌ها حرکت می‌کند. شاهد طرح‌واره

حرکتی در این آیه فعل «یرسل» به معنای «ارسال می‌شود» است؛ ارسال یک فعل حرکتی است. بدین رو در این آیه یک طرح‌واره حرکتی وجود دارد که آن حرکت شعله‌های آتش و دود به سمت جن و انس است؛ البته در این طرح‌واره به مبدأ اشاره‌ای نشده است.

شکل ۱۴- طرح‌واره حرکتی در آیه ۳۵ سوره الرحمن

- آیه ۶۸ سوره صافات: ﴿ثُمَّ إِنَّ مَرْجِعَهُمْ إِلَى الْجَحِيمِ﴾؛ «سپس بازگشت‌شان حتماً به سوی دوزخ است.»

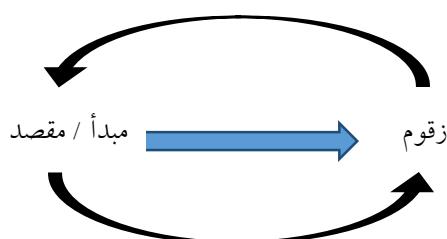
درباره بازگشت دوزخیان به دوزخ برداشت‌هایی از سوی مفسرین وجود دارد؛ برخی این بازگشت را این‌گونه تفسیر کرده‌اند که این آب داغ از چشم‌های خارج از دوزخ است و دوزخیان بعد از نوشیدن آن به دوزخ بازمی‌گردند؛ برخی دیگر گفته‌اند این بازگشت به جایگاه‌ها و مواقف مختلف دوزخ اشاره دارد و بعد از نوشیدن آب داغ به جایگاه اصلی‌شان یعنی دوزخ برمی‌گرداند. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۱۹: ۶۹-۷۳)

«مرجع» که مصدر میمی به معنای رجوع است (قرشی، ۱۳۷۴، ج ۳: ۵۶) و حرف جز «الی» شاهد بر حرکتی بودن این طرح‌واره است. بدین ترتیب، با توجه به معنای «مرجع»، مبدأ و مقصد یکی است و دوزخیان نقطه متحرک‌اند؛ یعنی دوزخیان از یک محل (دوزخ) به محل دیگر می‌روند و «زقوم» می‌نوشند و دوباره به محل اصلی بازمی‌گردند (دوزخ) البته اگر تفسیر دوم از بازگشت دوزخیان را مبنا قرار دهیم، افزون‌بر طرح‌واره حرکتی، طرح‌واره

طرح‌واره‌های تصویری آیات دال بر ثواب و عقاب... - سودابه مظفری و فاطمه زارعی

حجمی نیز اینجا وجود دارد؛ زیرا معنا این‌گونه می‌شود که جهنم موافق و جایگاه‌های متعدد دارد و دوزخیان در این موافق در رفت و آمدند. (اسودی و مدیری، ۱۴۰۱: ۴۲)

شکل ۱۵- طرح‌واره حرکتی در آیه ۳۵ سوره الرحمن

- آیه ۴۴ سوره الرحمن: «يَطْرُفُونَ بَيْنَهَا وَبَيْنَ حَمِيمَ آنِ»؛ «آنان در میان آتش و آب جوشان رفت و آمد می‌کنند». علامه طباطبائی در معنای آیه چنین گفته است: «این است آن جهنمی که مجرمین آن را دروغ می‌شمردند، اینک بین این آتش و بین آبی به نهایت داغ می‌آیند و می‌روند.» (طباطبائی، ۱۳۷۴: ۱۹) این آیه درباره عذاب گناهکارانی است که دورخ را دروغ می‌پنداشتند. عذاب به‌گونه‌ای تصویر شده که مجرمین در میان آتش و آب جوشان در رفت و آمدند؛ یعنی از آتش به سمت آب جوشان می‌روند و از چشمۀ آب داغ به‌سوی آتش؛ بدین ترتیب، مبدأ و مقصد ثابت است و مجرمین دائم میان این دو در حال رفت و آمدند و این رفت و آمد عمل حرکتی است که نماد طرح‌واره حرکتی است.

- آیه ۳۴ سوره عنکبوت: «إِنَّا مُنْتَلُونَ عَلَىٰ أَهْلِ هَذِهِ الْقَرْبَةِ رِجْزًا مِنَ السَّمَاءِ بِمَا كَانُوا يَفْسُدُونَ»؛ «ما بر اهل این شهر به علت کار بسیار زشتی که مرتكب می‌شوند، عذاب سختی از آسمان نازل خواهیم کرد.»

شاهد طرح واره حرکتی در این آیه «مُنْزِلُونَ» است که نشان دهنده حرکت است؛ مبدأ آسمان است که خدا از آنها برای فاسقین عذاب می‌فرستد.

شکل ۱۶- طرح واره حرکتی در آیه ۳۴ سوره عنکبوت

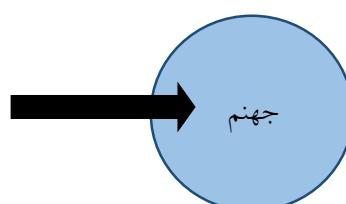

۲-۲-۲- طرح واره حجمی

نمونه‌های از این طرح‌واره در آیات عقاب قرآن مذکور قرار است:

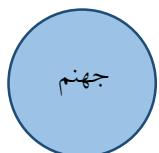
- آیه ۱۶۳ سوره صافات: ﴿إِلَّا مَنْ هُوَ صَالٌ الْجَاهِيمُ﴾؛ «مگر کسانی را که [به اختیار خود به] خاطر پذیرفتن و سوسه و اغواگری شما] به دوزخ درآیند.» شاهد حجمی بودن طرح واره این آیه «صال» است. «صال» به معنای ملازم و داخل شدن است. (قرشی، ۱۳۷۴، ج ۴: ۱۵۰) خداوند در این آیه دوزخ را مکانی دارای حجم ترسیم کرده که دیگران در آن وارد می‌شونند. در واقع با توجه به عناصر طرح واره حجمی می‌توان گفت واژه «صال» به عناصر مرزی و درونی، اشاره دارد.

شکا، ۱۷- طرحواره حجمی، در آیه ۱۶۳ سوره صافات

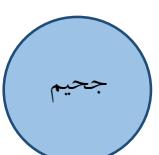
طرح واره‌های تصویری آیات دال بر ثواب و عقاب... - سودابه مظفری و فاطمه زارعی

- آیه ۱۱۹ سوره هود: ﴿إِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّكَ وَلَذِلَكَ حَلَقُهُمْ وَتَمَثُّلَ كَلِمَةُ رَبِّكَ لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ﴾؛ «مگر کسانی که پروردگارت به آنان رحم کرده و به همین سبب آنان را آفریده است و فرمان حتمی پروردگارت تحقق یافت که همانا دوزخ را از همه جن و انس - که راه کفر و عناد را برگزیدند - پر خواهم کرد.» آنچه ما را به طرح واره حجمی می‌رساند واژه «لَأَمْلَأَنَّ» است. إملاء از ریشه «م ل ء» به معنای پر کردن است. (قرشی، ۱۳۷۴، ج ۶: ۲۷۱) در این آیه جهنم به مثابه یک فضای دارای حجم در نظر گرفته شده است که با جن و انس پر خواهد شد؛ یعنی جهنم ظرف برای جن و انس است. این آیه به فضای درون که یکی از عناصر طرح واره حجمی است، اشاره دارد.

شکل ۱۸- طرح واره حجمی در آیه ۱۱۹ سوره هود

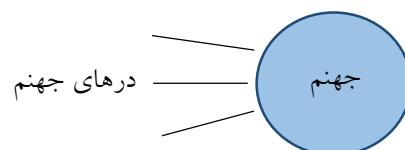
- آیه ۱۴ سوره انفطار: ﴿وَإِنَّ الْفُجَّارَ لَفِي جَحِيمٍ﴾؛ «و مسلماً گناهکاران در دوزخ‌اند.» جحیم در لغت به معنای شدت حرارت و لهیب آتش آمده است. (ابن فارس، ۱۹۹۹م، ج ۱: ۴۲۹؛ راغب اصفهانی، ۱۳۸۸، ج ۱: ۳۸۲) با توجه به حرف جر «فی» و واژه «جحیم» این آیه ناظر به مکانی است که برای بدکاران در نظر گرفته شده است؛ بر اساس عناصر طرح واره حجمی می‌توان گفت این آیه به فضای درون اشاره دارد.

شکل ۱۹- طرح واره حجمی در آیه ۱۴ سوره انفطار

- آیه ۷۶ سوره غافر: **﴿اَذْخُلُوا اَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا فَيُنَسَّ مَنْوَى الْمُنْكَرِينَ﴾**; «از درهای دوزخ وارد شوید که در آن جاودانه‌اید؛ پس چه بد است اقامتگاه متکبران». این آیه مربوط به کسانی است که در برابر دعوت انبیا و دلایل نبوت مجادله می‌کنند و تسليم نمی‌شوند. آیه جهنم را به صورت فضایی به تصویر می‌کشد که این افراد وارد آن می‌شوند و آنجا همیشه خواهند ماند. فعل «اَذْخُلُوا»، حرف جر «فی» بر حجمی بودن طرح‌واره موجود در آیه اشاره می‌کند؛ واژه «مانوی» به معنای محل استقرار است. (راغب اصفهانی، ۱۳۸۸: ۱۸۱؛ زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۱۹: ۲۶۲) این واژه نیز بر حجمی بودن فضای جهنم دلالت دارد و با توجه به عناصر طرح‌واره حجمی این آیه به فضای درون اشاره دارد.

شکل ۲۰- طرح‌واره حجمی در آیه ۷۶ سوره غافر

- آیه ۱۹۷ سوره آل عمران: **﴿مَتَّاعٌ قَلِيلٌ ثُمَّ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَيُنَسَّ مَنْوَى الْمِهَادُ﴾**; «[این] برخورداری اندک [و ناچیزی از زندگی زودگذر دنیا] است؛ سپس جایگاه‌شان دوزخ است، و آن بد آرامگاهی است.» این آیه درباره مشرکان عرب است که در ضمن سفر تجارت کرده مال بسیار تحصیل می‌کردند. خداوند این آیه را فرستاد تا مؤمنان به بهره فراوان آنها حسرت نبرند. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۳: ۲۲۵)

دو واژه «مهاد» و «ماوا» کلیدوازه طرح‌واره حجمی است. «مهاد» جمع مهد و در لغت به معنای جایی همچون گهواره برای آرامش آمده است. (راغب اصفهانی، ۱۳۸۸، ج ۴:

طرح واره‌های تصویری آیات دال بر ثواب و عقاب... - سودابه مظفری و فاطمه زارعی

۲۶۱؛ طریحی، ۱۳۷۵، ج: ۳؛ ۱۴۷؛ قرشی، ۱۳۷۴، ج: ۶؛ (۳۰۰: ۳۰) مأوا به معنای خانه، جایگاه، پناه و پناهگاه معنی شده است. (طریحی، ۱۳۷۵، ج: ۱؛ ۳۸؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ج: ۱۴؛ ۵۲) راغب در مفردات درباره این آیه گفته است جهنم اسم و عنوانی برای آن مأوا و جایگاه است. (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴، ج: ۱؛ ۲۳۳)

بنابراین با توجه به این دو واژه در می‌یابیم که آیه به مکانی یعنی جهنم اشاره دارد که به عنوان ظرفی برای قرار گرفتن مظروف مشرکان آماده شده است.

۲-۲-۳- طرح واره قدرتی

نمونه‌هایی از این طرح واره در آیات عقاب در قرآن بدین ترتیب است:

- آیه ۵۵ سوره نساء: «مَنْ يُهْمِلُهُ مَنْ يُهْمِلُهُ مَنْ صَدَّ عَنَّهُ وَكَفَى بِجَهَنَّمَ سَعِيرًا»؛ «پس برخی از آنان [که اهل کتاب‌اند] به او [که پیامبر اسلام و والاترین فرد از خاندان ابراهیم است] ایمان آوردند، و گروهی از او روی گردانیده‌اند، و دوزخ که آتشی سوزان و برافروخته است، برای آنان کافی است.»

فعل «صدّ» کلید واژه این آیه برای بیان طرح واره قدرتی است. صدّ از ریشه «ص د د» و به معنای اعراض و عدول و منصرف کردن آمده است. (ابن‌فارس، ۱۹۹۹، ج: ۳؛ ۲۸۲) راغب آن را انصراف قطعی و روی گرداندن و خودداری معنا کرده است. (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴، ج: ۲؛ ۳۷۸) این آیه درباره یهودیان است. گروهی ایمان آورند و گروهی کارشکنی کردن؛ علامه طباطبائی درباره این آیه چنین گفته است:

«اگر در تقسیم مردم به دو قسم فرمود: بعضی ایمان آورند، و بعضی کارشکنی کردن، و خلاصه اگر در مقابل ایمان آوردن، کارشکنی را قرار داد، برای این بود که یهودیان تنها اکتفا نمی‌کردند به ایمان نیاوردن، بلکه تمام کوشش خود را به کار می‌بردند که مردم را از ایمان آوردن به کتابی که خدا نازل فرموده است و از راه خدا رفتن باز دارند.» (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج: ۴؛ ۶۰۱)

بر اساس طرح واره قدرتی باید گفت در اینجا یهودیان مانعند و راه گذر از آن، ایمان به خدای متعال است؛ یعنی عده‌ای مانع ایمان آوردن هستند و عده‌ای با ایمان به خدا و تسليم نشدن به خواسته‌های یهودیان می‌توانند از این مانع عبور کنند. آنانی که نتوانند از این مانع عبور کنند نیز خود یک طرح واره قدرتی دیگر را نشان می‌دهند.

شکل ۲۱ - طرح واره قدرتی در آیه ۵۵ سوره نساء

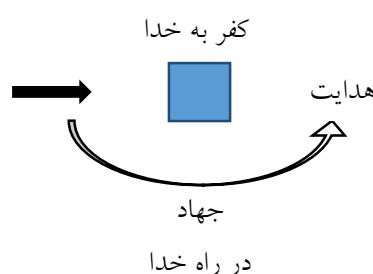

- آیه ۸۱ سوره توبه: ﴿فَرَحَ الْمُخَلَّفُونَ بِمَقْعِدِهِمْ خَلَافَ رَسُولِ اللَّهِ وَكَرِهُوا أَنْ يُجَاهِدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَقْشَسُهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَقَالُوا لَا تَنْتَرِوا بِالْحَرَقِ قُلْ كَارِجَهُمْ أَشْدُ حَرَقًا لَوْ كَانُوا يَفْقَهُونَ﴾؛ «بر جای ماندگان [از جنگ تبوک] از خانه نشستن خود به‌سبب مخالفت با پیامبر خدا خوشحال شدند و خوش نداشتند که با اموال و جانها یشان در راه خدا جهاد کنند، و [به مؤمنان] گفتند: در این گرما [برای جهاد] بیرون نروید. بگو: آتش دوزخ در حرارت و گرمی، بسیار سخت‌تر است، اگر می‌فهمیدند.»

شاهد طرح واره در این آیه «(جاهدوا)» است که کلید عبور از مانع بهشمار می‌آید. کفر ورزیدن به خدا مانع هدایت است؛ از طرفی جهاد مؤمنان با مال و جان در راه خدا به عنوان راه گذر از مانع معرفی شده است. خداوند به آنانی که مانع جهاد می‌شوند و عده آتش دوزخ داده است.

طرح واره‌های تصویری آیات دال بر ثواب و عقاب... - سودابه مظفری و فاطمه زارعی

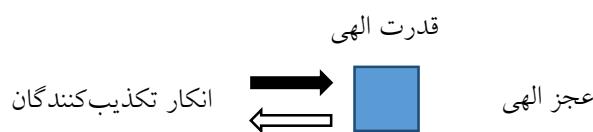
شکل ۲۲ - طرح واره قدرتی در آیه ۸۱ سوره توبه

- آیه ۵ سوره سباء: ﴿وَالَّذِينَ سَعَوا فِي أَيَّاتِنَا مُعَاجِزِينَ أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مِّنْ رِجْزِ أَلِيمٍ﴾؛ «و کسانی که در [انکار و تکذیب] آیات ما کوشیدند، به گمان اینکه [می‌توانند] ما را عاجز کنند [تا از دسترس قدرت ما بیرون روند] برای آنان عذابی دردناک از سخت‌ترین عذاب‌هاست.» خداوند در این آیه بیان می‌کند که بعضی‌ها گمانشان این است که با انکار و تکذیب آیات می‌توانند خدا را عاجز کنند، در حالی که چنین نخواهد شد؛ بلکه عذابشان بسیار سخت خواهد بود. در واقع اینجا با یک طرح واره قدرتی مواجه‌ایم. کلیدواژه و شاهد بحث واژه «سعوا» و «معاجزین» است؛ همچنین واژه رجز که در تفاسیر این‌گونه معنا شده است؛ برای مثال رجز (بر وزن کذب) در اصل به معنای اضطراب و عدم قدرت حفظ تعادل است و در اینجا بدترین انواع عذاب است که با ذکر کلمه الیم نیز تأکید شده است، و انواع مجازات‌های دردناک جسمانی و روحانی را شامل می‌شود. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۱۸: ۱۷)

منکرین سعی می‌کنند با انکار و تکذیب آیات الهی خدا را عاجز کنند تا از دسترس قدرت الهی بیرون روند، اما بهدلیل عجزشان نمی‌توانند از این مانع عبور کنند؛ در حقیقت قدرت لایزال الهی مانع بوده و سعی منکرین در مسیر عبور از این مانع تحقق پیدا نخواهد کرد؛ خداوند نیز وعده عذاب بسیار سخت به آنان داده است.

شکل ۲۳- طرح واره قدرتی در آیه ۵ سوره سباء

۳- نتیجه

آیات بسیاری در قرآن کریم بر ثواب و عقاب دلالت دارد. در این پژوهش آیاتی از قرآن گزینش شده که طرح واره‌های تصویری نمود بیشتری در آن دارد. از مجموع داده‌های موجود از آیات ثواب و عقاب، طرح واره حجمی هم در آیات دال بر ثواب و هم در آیات دال بر عقاب پربسامدترین طرح واره بود؛ پس از آن طرح واره حرکتی و بعد از آن طرح واره قدرتی نمونه‌هایی را به خود اختصاص داده بودند.

با توجه به اهمیت طرح واره‌های تصویری در نظریه زبان‌شناسی و نیز الگوگری از شیوه قرآن کریم در بیان مفاهیم انتزاعی ثواب و عقاب الهی می‌توان موارد زیر را به عنوان نتیجه مطرح کرد:

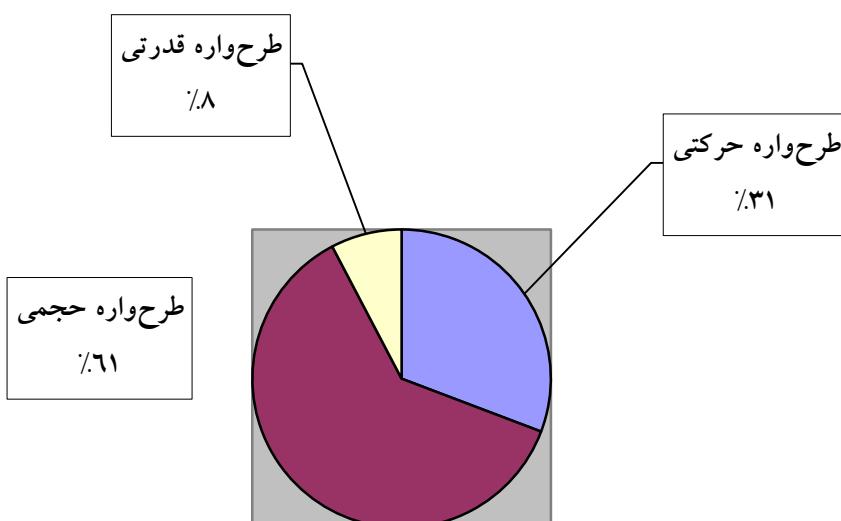
۱. خداوند در قرآن کریم با استفاده از مصادیق عینی و ملموسی که همه انسان‌ها روزمره با آن سروکار دارند بسیاری از ثواب‌ها و عقاب‌های اخروی که برای بشر انتزاعی و ذهنی بودند را شکل بخشیده است؛ به‌گونه‌ای که می‌توان از آن مفهوم یک تصویر ذهنی دارای ابعاد ساخت تا دریافت صحیح‌تر و نزدیک‌تر به مراد خداوند حاصل شود.
۲. طرح واره حجمی نسبت به مابقی طرح واره‌ها بسامد بیشتر داشت و بیانگر این حقیقت است که طرح واره حجمی در ملموس کردن مفاهیم انتزاعی اهمیت بسیاری دارد.

طرح‌واره‌های تصویری آیات دال بر ثواب و عقاب... - سودابه مظفری و فاطمه زارعی

۳. می‌توان با الگوگیری از طرح‌واره‌های تصویری، بسیاری از مفاهیم انتزاعی در آیات الهی، همچون روح، وحی، غیب و... را برای مخاطب ملموس و عینی کرد تا بتواند بهره بیشتری از معارف قرآن و دین ببرند.

۴. انسان به کمک طرح‌واره‌های موجود در آیات، با تصویرسازی یا عینی‌سازی و دریافت عمیق و ملموس آیات، ارتباط بهتر و عمیق‌تری با مفاد آیه پیدا می‌کند؛ افزون بر آن، این درک عمیق، سبب شوق انسان برای رسیدن و تحصیل آن ثواب‌ها خواهد شد؛ در نتیجه سعی می‌کند تا با انجام کارهای نیک، خود را به بهشت و ثواب‌هایی که خدا وعده داده است نزدیک کند.

شکل ۲۴- گستره طرح‌واره‌های تصویری در آیات ثواب و عقاب

منابع

*قرآن کریم

۱. ابن فارس، أحمد بن فارس، معجم مقاييس اللغة، بيروت: دار الكتب العلمية. (۱۹۹۹).
۲. ابن منظور، محمد بن مكرم، لسان العرب، چاپ سوم، بيروت: دار صادر. (۱۴۱۴ق).
۳. اسودی، علی؛ مدیری، سمیه، «بررسی طرح‌واره‌های تصویری قرآن کریم بر اساس نظریه جانسون (مطالعه موردنی سوره صافات)»، فصلنامه پژوهش‌های ادبی-قرآنی، شماره ۳، صص ۳۰-۵۶.
۴. بحرانی، سید هاشم، تفسیر روانی البرهان، ترجمه: رضا ناظمیان، علی کنجیان و صادق خورشا، تهران: کتاب صبح-نهاد کتابخانه‌های عمومی کشور. (۱۳۸۸ش).
۵. بهروزی، زهره؛ فرع شیرازی، سید حیدر، «بررسی طرح‌واره‌های تصویری رحمة در قرآن بر مبنای رویکرد زبان‌شناسی جانسون»، پژوهش‌های ادبی-قرآنی، سال هشتم، شماره ۳ (پیاپی ۳۱)، صص ۲۷-۴۹. (۱۳۹۹ش).
۶. تکتبار فیروزجایی، حسین؛ حاجی خانی، علی؛ بلوری، غلامرضا، «تحلیل طرح‌واره‌های تصویری ضرب المثل‌های فرائد‌الادب و نقش آن در انکاس فرهنگ»، جستارهای زبانی، شماره ۴، صص ۲۰۱-۲۲۶. (۱۳۹۷ش).
۷. حسینی، سیده مطهره؛ قائمی‌نیا، علیرضا، «استعاره مفهومی رحمت الهی در قرآن کریم»، ذهن، شماره ۶۹، صص ۵۲-۲۷. (۱۳۹۸ش).
۸. راسخ‌مهند، محمد، درآمدی بر زبان‌شناسی: نظریه‌ها و مفاهیم، تهران: انتشارات سمت. (۱۳۹۴ش).
۹. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن، تهران: انتشارات مرتضوی. (بی‌تا).
۱۰. —————، مفردات ألفاظ القرآن، ۱ جلد، چاپ اول، بيروت: دار القلم. (۱۴۱۲ق).
۱۱. روشن، بلقيس؛ اردبیلی، لیلا، مقدمه‌ای بر معنی‌شناسی‌شناسی، تهران: نشر علم. (۱۳۹۲ش).

طرح واره‌های تصویری آیات دال بر ثواب و عقاب... - سودابه مظفری و فاطمه زارعی

۱۲. زبیدی، سید محمد مرتضی بن محمد، *تاج العروس من جواهر القاموس*، بیروت: دارالفکر. (۱۴۱۴).
۱۳. سلیمی، سیده فاطمه؛ علی‌نtag، زهرا، «کارکرد طرحواره‌های تصویری در مفاهیم تربیت اخلاقی قرآن»، *سراج منیر*، سال هشتم، شماره ۲۹، صص ۵۷-۸۵. (۱۳۹۶).
۱۴. شهبازی، علی اصغر؛ شیخی، علیرضا، «تحلیل شناختی اقسام طرحواره‌های تصویری امثال در نهج البلاغه»، *پژوهشنامه نهج البلاغه*، سال نهم، شماره ۳۵، صص ۱۹-۳۵. (۱۴۰۰).
۱۵. طباطبایی، محمدحسین، *المیزان فی تفسیر القرآن*، ترجمه محمدباقر موسوی، چاپ پنجم، قم: دفتر انتشارات اسلامی. (۱۳۷۴).
۱۶. طریحی، فخرالدین، *مجمع البحرين*، تهران: انتشارات مرتضوی. (۱۳۷۵).
۱۷. طوسي، محمد بن حسن، *التبيان فی تفسیر القرآن*، قم: مؤسسه نشر اسلامی. (۱۴۱۳).
۱۸. فيومي، أحمد بن محمد، *المصباح المنير فی غريب الشرح الكبير*، قم: انتشارات هجرت. (۱۴۱۴).
۱۹. قائمی، مرتضی؛ ذوالفاری، اختر، «طرحواره‌های تصویری در حوزه سفر زندگی دنیوی و اخروی در زبان قرآن»، *پژوهش‌های ادبی-قرآنی*، سال چهارم، شماره ۳ (پیاپی ۱۵)، صص ۱-۲۲.
۲۰. قائمی‌نیا، علیرضا، «زبان‌شناسی شناختی و مطالعات قرآنی»، *ذهن*، شماره ۳۰، صص ۳-۲۶.
۲۱. قرشی، علی‌اکبر، *قاموس قرآن*، تهران: دارالکتب الاسلامیة. (۱۳۷۴).
۲۲. محمدی، مجید؛ جمشیدی، فرشته، «بررسی طرحواره‌های تصویری و استعاره‌های مفهومی در جزء سیام قرآن کریم»، *مطالعات ادبی متون اسلامی*، سال پنجم، شماره دوم (پیاپی ۱۸)، صص ۶۷-۸۸. (۱۳۹۹).
۲۳. مکارم شیرازی، ناصر، *تفسیر نمونه*، چاپ دهم، تهران: دارالکتب الاسلامیة. (۱۳۷۱).